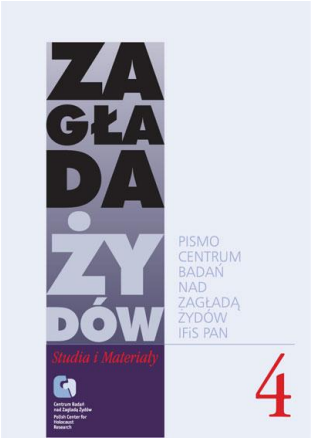

Zagłada Żydów. Studia i Materiały
Holocaust Studies and Materials

VOL. 4 (2008)

ISSN: 1895-247X
eISSN: 2657-3571
DOI: 10.32927
WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Omówienia najnowszej literatury na temat Zagłady Żydów: Izrael [Witold Mędykowski]; Ukraina [Anna Abakunova, Igor Szczupak]

Foreign reviews: Israel [Witold Mędykowski]; Ukraine [Anna Abakunova, Igor Szczupak]

Witold Mędykowski
redakcja@holocaustresearch.pl

Anna Abakunowa
redakcja@holocaustresearch.pl

Igor Szczupak
redakcja@holocaustresearch.pl

DOI: https://doi.org/10.32927/ZZSiM.298
Strony/Pages: 603-628

CC BY

OPEN ACCESS

Igor Szczupak, Anna Abakunowa

Badania historii Holocaustu na Ukrainie

W historiografii radzieckiej historia Holokaustu na Ukrainie omawiana była skrótowo w kontekście II Wojny Światowej lub Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (np. w pracach M. Kowala[1], T. Pierszynej[2] i in.). Często w pracach na temat historii II Wojny Światowej w ogóle nie wspominano o eksterminacji Żydów, nawet w przypadku wzmianek o masowych mordach ludności cywilnej autorzy nie pisali o nazistowskiej polityce „ostatecznego rozwiązania problemu żydowskiego"[3]. Dla historiografii radzieckiej charakterystyczne było sformułowanie o mordowaniu przez nazistów „radzieckiej ludności cywilnej bez względu na płeć, wiek i narodowość". Odzwierciedlało ono radzieckie podejście do rozpatrywania „wspólnego losu" ludzi radzieckich, w które nie wpisywały się fakty o odmiennych losach odrębnych narodów, w szczególności o prowadzonej przez faszystów celowej eksterminacji Żydów. Niektórzy historycy, wspominając w duchu radzieckim o mordach dokonywanych na Żydach pisali o „pomocy dla nazistów świadczonej przez żydowskich kolaboracjonistów". Tak oto, T. Pierszyna w swojej pracy twierdzi, że zamordowanie przez hitlerowców 200 tysięcy osób w obozie koncentracyjnym w Janowie dokonało się przy „współudziale syjonistów"[4].

Niemniej jednak, także w radzieckiej historiografii eksterminacja Żydów wspominana była w kontekście krytyki „działań nacjonalistów ukraińskich", których obwiniano o pomoc przy nazistowskim ludobójstwie.

Byli też oczywiście ludzie starający się ujawnić prawdę. We wrześniu 1961 r. poeta Jewgienij Jewtuszenko opublikował w „Literaturnoj Gazietie" wiersz *Babi Jar*. Poważny wpływ moralny na ogół społeczeństwa miała też powieść A. Kuzniecowa *Babi Jar*[5]. Te dwa utwory literackie, nie będąc oczywiście opracowaniami nauko-

---

[1] M. Kowal, *Istorija pamjataje! (Kriwawyj szlach faszistiw na Ukrajini)*, 1965; M. Kowal, *Bor'ba nasielienija Ukrainy protiw faszistskogo rabstwa*, Kijew, 1979 i in.

[2] T.S. Pierszina, *Faszistskij genocid na Ukrainie, 1941–1945*, AN USSR. Institut istorii, Kijew: Nauk. Dumka, 1985.

[3] W haśle „Babi Jar" zamieszczonym w *Ukraińskim Sowieckim Słowniku Encklopedycznym* (Kijów, 1988, t.1, s. 128), w ogóle nie wspomina się o tym, że zamordowano tam dziesiątki tysięcy Żydów.

[4] T.S. Pierszina, *op.cit.*, s. 69.

[5] A.W. Kuzniecow, *Babij Jar. Roman-dokumient. Żurnalnyj wariant*, „Junost'", Moskwa 1966.

wymi, odegrały znaczącą rolę w formowaniu określonej myśli społecznej o tragedii Holokaustu.

Po rozpadzie ZSRR i powstaniu niezależnego państwa ukraińskiego obiektywne badanie historii Zagłady mogło się wyodrębnić jako oddzielny kierunek badawczy. Od tego właśnie momentu możemy mówić o historiografii Holokaustu na Ukrainie. Próby opisu głównych tendencji w historiografii ukraińskiej na ten temat (poczynając zasadniczo od roku 2000) podjęte zostały przez S. Jelisawietskiego[6], A. Podolskiego[7], A. Krugłowa[8] i in.

Wydaje się, że w historiografii ukraińskiej na temat historii Holokaustu można wyróżnić trzy zasadnicze okresy.

Okres pierwszy (lata 1991–1995) – pojawienie się pierwszych niezaangażowanych ideologicznie prac naukowo-badawczych na temat historii Holokaustu.

Po raz pierwszy pojawiają się publikacje poświęcone wyłącznie historii Holokaustu na Ukrainie. Były to przede wszystkim badania o zasięgu regionalnym, które nie obejmowały całej Ukrainy, a koncentrowały się na oddzielnych miastach czy rejonach i bazowały na danych archiwów lokalnych[9]. W większości są to artykuły, drukowane albo w periodykach naukowych (takich jak np. „Ukrainski istoriczeskji żurnał" – „Ukraińskie czasopismo historyczne"), albo w wydawnictwach pokonferencyjnych (np. *Jewriejska istorija i kultura w Ukrainie* – „Historia i kultura żydowska na Ukrainie"). W 1991 r. opublikowano także szereg materiałów poświęconych 50. rocznicy tragedii w Babim Jarze[10]. Najważniejszymi pracami tego okresu są badania S. Jelisawietskiego *Tragedia w Berdyczowie: dokument i opis*[11] i J. Chonigsmana *Katastrofa Żydów lwowskich*[12].

---

[6] Patrz: S. Jelisawietskij, *Issledowanije istorii Holokosta w Ukrainie w ukrainskoj istoriografii (1991–2000)*, [w:] *Holokost. Dokłady na Wos'mój Jeżegodnoj mieżdunarodnoj mieżdisciplinarnoj konfrerencii po iudaikie*, (red.) K.J. Burmistrow, Moskwa 2001, s. 70–75.

[7] A.J. Podolskij, *Dosliżenija z istorii Holokostu w suczasnij ukrainskji istoriografii: nowi pidchod*, [w:] *Katastrofa i Soprotiwlenije ukrainskogo jewrejstwa (1941–1944)*, (red.) S.J. Jelisawietskij, Kijew 1999, s. 26–37; A. Podolskij, *Dosliżenija problem antisiemitskoj propagandi w presi czasiw nacistskoj okupacii w suczasnij ukrainskij istoriografii*, [w:] *Naukowi zapiski. Zbirnik*, Institut politicznich i etnonacionalnich dosliżenij im. I.F. Kurasa NAN Ukrajini, 2006, s. 7–14; i in.

[8] A. Krugłow, *O sostojanii i pierspiektiwach issledowanija Holokosta na Ukrainie*, [w:] *Katastrofa jewropejskogo jewriejstwa pid czas Drugoj switowoj wijni. Refleksiina na mieżi stolit. Zbirnik naukowych prac*, Institut Iudaiki, 2000, s. 229–231.

[9] Patrz: *Wiestnik: Ludi ostajutsa ljudmi: Swidietielstwa oczewidcew*, Czernowcy, 1991; G. Gubienko, *Kniga pieczali*, Krym. Kn. Izd., Simfieropol' 1991, i in.

[10] F. Lewitas, M. Szimanowskij, *Babij Jar: Stranicy tragiedii*, 1991; W. Korol', W. Kuczer, G. Migrin, *Biez stroku dawnosti. Tragiedija Babinogo Jaru*, 1991.

[11] S. Jelisawietskij, *Bierdyczewskaja tragiedija: Dokumient. Powiestwowanije*, Ukr. NIINTI, 1991.

[12] J. Chonigsman, *Katastrofa Lwowskogo jewrejstwa*, Lwow 1993.

Należy także wspomnieć prace zagraniczne poświęcone Holokaustowi w ZSRR (w tym – na terenie Ukrainy) przetłumaczone na rosyjski[13]. Pozwoliły one historykom ukraińskim zapoznać się z różnorodnym podejściem do problemów badawczych w historiografii zachodniej i izraelskiej. Dosyć znane stały się prace Icchaka Arada[14]. Złożony i niejednoznaczny problem stosunku nacjonalistycznego ruchu ukraińskiego do Żydów w czasie wojny podjął Aharon Weiss, który oparł się w swoich pracach na głębokiej analizie dokumentów oraz na własnych doświadczeniach życiowych[15].

W latach 1991–1995 na dużą skalę publikowane są pamiętniki i wspomnienia osób, które przeżyły Holokaust (D. Starodinskij *Getto Odesskie*[16], D. Goszkis *O czym trąbi szofar*[17] i in.).

Publikacja pierwszych dokumentów i materiałów archiwalnych miała miejsce dopiero w 1994 r., ponieważ archiwa udostępniano stopniowo, a materiały w nich zawarte należało nie tylko znaleźć i zebrać, ale też opracować i sklasyfikować. Pierwsze ukazały się zbiory dokumentów z rejonu Winnicy (opr. F. Winokurowej[18]), oraz z rejonu Charkowa (oprac. J. Lachowickiego[19]). Także w późniejszym okresie dr Faina Winokurowa publikowała prace, które powstawały na podstawie bogatych materiałów archiwalnych i są wzorem wszechstronnej analizy historycznej.

Okres drugi (lata 1996–2000) charakteryzuje się znaczącą ilością publikacji o różnorodnym charakterze: poczynając od niewielkich wzmianek naukowych i artykułów, na rozprawach doktorskich i monografiach kończąc. W tym okresie problematyka lokalna odchodzi na dalszy plan, przeważają prace o charakterze ogólnym, które dotyczą albo dużych rejonów (takich jak Galicja lub Podole), albo nawet terytorium całej współczesnej Ukrainy.

Wypada wspomnieć o pierwszej pracy doktorskiej o historii Holokaustu autorstwa A. Podolskiego *Nazistowskie ludobójstwo Żydów ukraińskich (1941–1944)* (Kijów 1996) i o pierwszej rozprawie habilitacyjnej, wydanej następnie w formie monografii F. Lewitasa *Żydzi ukraińscy w latach II Wojny Światowej* (Kijów 1997).

---

[13] Patrz: D. Budnik, J. Kapier, *Niczto nie zabyto: Jewriejskije sud'by w Kijewie*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanc 1993, i in.

[14] I. Arad, *Holokast: Katastrofa jewropiejskogo jewriejstwa (1933–1945). (Sbornik statiej)*, Jad Wa-Szem, Ijerusalim 1990; *Uniczтożenije jewriejew SSSR w gody niemieckoj okkupacii (1941–1944*). (Sbornik dokumientow i matieriałow), (red.) I. Arad, Jad Wa-Szem, Ijerusalim 1992.

[15] A. Wajs, *Otnoszenije niekotorych krugow ukrainskogo nacional'nogo dwiżenija k jewriejam w pieriod Wtoroj mirowoj wojny*, [w:] „Wiertnik Jewriejskogo uniwiersiteta w Moskwie", №2, 1995, s. 104–113.

[16] *Op.cit*.

[17] D. Goszkis, *O czem trubit szofar*, Slawuta 1992.

[18] *Katastrofa (Szoa) i Sopratiwlenije jewriejew Winnickoj obłasti*, Kijew – Tel'-Awiw, 1994.

[19] J.M Lachowickij., *Poprannaja miezuza („Kniga Drobickogo Jara"). Swidietielstwa, fakty, dokumienty o nacistskom gienocidie jewriejew nasielenija Charkowa w pieriod okkupacii 1941–1942 gg*, Osnowa, Charkow 1991; Żełtaja kniga. Sbornik dokumientow, Charkow, 1994.

W tym okresie wychodzą też podstawowe prace S. Jelisawietskiego[20], Ż. Kowby[21], A. Krugłowa[22], J. Chonigsmana[23]. Pojawiają się prace zbiorowe: *Oczerki jewrejskogo gieroizma* („Szkice o heroizmie żydowskim") pod redakcją S. Awerbucha, *Katastrofa i soprotiwlenije ukrainskogo jewrejstwa* („Shoah i sprzeciw Żydów ukraińskich") (Kijów 1999).

Aktywnie przebiega praca nad zbiorem i opracowaniem wspomnień ocalonych. Jednym z największych zbiorów wspomnień naocznych świadków jest książka *W żywych ostalis' tolko my* („Żywi zostaliśmy tylko my") pod redakcją B. Zabarko (Kijów 2000). Od roku 1995 w wielu rejonach Ukrainy rozpoczyna się wydawanie „Ksiąg Pamięci", w których zamieszczane są krótkie informacje o ofiarach i ocalonych z Holokaustu, ich zdjęcia, czasami też – wspomnienia[24]. Prowadzone są nadal prace w archiwach, nie tylko ukraińskich, ale także rosyjskich i niemieckich. Za jedną z najważniejszych prac tego okresu należy uznać *Zagładę Żydów na Ukrainie w okresie okupacji w niemieckich dokumentach (1941–1944)* autorstwa A. Krugłowa[25]. Autor przetłumaczył z niemieckiego ponad 200 dokumentów i zaopatrzył je w komentarz naukowy.

Pojawiają się prace, w których dokonuje się prób analizy stosunków narodowościowych w okresie Holokaustu (artykuły I. Szczupaka, Ż. Kowby i in.[26]).

W końcu lat 90. w Kijowie, Charkowie i Zaporożu odbywają się konferencje naukowe, na których omawiane są problemy historii Holokaustu na Ukrainie[27].

Okres trzeci (od roku 2000 do dziś) charakteryzuje się wzmożoną aktywnością badań nad historią Holokaustu na Ukrainie, w tym – próbą ogarnięcia tragedii nie

---

[20] S. Jelisawietskij, *Połwieka zabwienija. Jewrei w dwiżenii Soprotiwlenija i partizanskoj bor'bie w Ukrainie (1941–1944)*, Kijew 1998.

[21] Ż. Kowba, *Ljudianist' u biezodni piekła. Powiedinka miscewogo nasielennja Schidnoj Galiczini w roki „ostatocznogo rozwjazannja jewrejskogo pitanija"*, Kijew 1998.

[22] A. Krugłow, *Istreblenije jewriejskogo nasielenija na Lewobierieżnoj Ukrrainie (zona wojennoj administracii) w 1941–1942 gg.*, [w:] Katastrofa i opir ukrainskogo jewrejstwa (1941–1944 rr.): Narisi z istorii Golokostu i Oporu Ukrajini, (red.) S.Ja. Jelisawietskij, Kijew, 1999, s. 172–201.

[23] J. Chonigsman, *Katastrofa jewriejstwa Zapadnoj Ukrainy. Jewriei Wostocznoj Galicii, Zapadnoj Wołyni, Bukowiny i Zakarpatija w 1933–1945 gg.*, Lwow 1999.

[24] Patrz: *Kniga pamjati. Babij jar*, red. I.M. Lewitas, Kijew 1999; *Kniga Pamjati woinow-jewriejew Dniepropietrowska. W dwuch knigach*, Dniepropietrowsk 1999, i in.

[25] *Jewrejskij gienocid na Ukrainie w pieriod okkupacii w niemieckoj dokumientalistikie 1941–1944*, (red.) A. Krugłow, Char'kow – Ijerusalim 1996.

[26] I.J. Szczupak, *Otnoszenije ukrainskogo nasielenija Zaporożja k jewriejam wo wremja wojny 1941–1945 gg.*, [w:] *Pierwyje Zaporożskije cztenija „Jewriejskoje nasielenije Juga Ukrainy": Dokłady i soobszczenija,* Zaporożje, 1997. s. 117–121; Ż. Kowba, *Formi situacijnoj dopomogi i rjatuwannja jewrejiw miscewim nasielennjam Schidnoj Galiczini u roki nimieckoj okupacij*, [w:] *Zaporożskije jewriejskije cztenija*, wyp. 3, Diwo, Zaporożje 1999, s. 76–79, i in.

[27] *Materiali naukowoj konfierencij 16 grudnja 1998 r.*, red. L. Wołowik, Charkiw 1999; *Pamjati tragedij Drobickogo Jaru. Materiali naukowoj konfierencij*, red. L. Wołowik, Charkiw 1999; *Katastrofa jewropejskogo jewrejstwa pid czas Drugoj cwitowoj wijni. Refleksij na meżi stolit. Zbirnik naukowych prac*, materiali konferencij 29–31 serpnja 1999 r., (red.) G. Aronow, Duch i Litera, Kijew 2000; i in.

tylko przez historyków, ale i badaczy z innych dziedzin nauki: filozofii, psychologii, prawa i in. Szersza staje się baza badawcza, pojawia się więcej prac o charakterze podsumowującym.

Sprzyja temu, między innymi, powstanie na Ukrainie naukowych centrów badań nad historią Holokaustu, takich jak Ogólnoukraińskie Centrum Badań Historii Holokaustu „Tkuma", Ukraińskie Centrum Badań nad Holokaustem, Regionalne Centrum Badań nad Holokaustem we Lwowie, Centrum Oświatowe „Holokaust" w Charkowie i in.

Ogólnoukraińskie Centrum Badań Historii Holokaustu „Tkuma" w akademickiej serii „Ukraińska biblioteka Holokaustu" publikuje książki ukraińskich uczonych, badaczy historii Holokaustu na Ukrainie[28]. W ramach serii wydawniczej „Biblioteka Holokaustu „Tkuma"" wydawane są prace wybitnych badaczy zagranicznych, zazwyczaj po raz pierwszy przełożone na rosyjski i ukraiński. Dzięki temu uczeni i wykładowcy z obszaru postsowieckiego mają możliwość zapoznania się z badaniami naukowymi z różnych państw. Jako pierwsza w serii ukazała się książka *Historiografia Shoah: żydowskie spojrzenie* profesora Dana Michmana[29], głównego historyka Yad Vashem, przewodniczącego Międzynarodowej Rady „Tkuma". W 2007 r. wyszła druga w serii praca – monografia znanego badacza dr Icchaka Arada *Katastrofa Żydów na okupowanych terenach ZSRR (1941–1945)*[30]. Centrum „Tkuma" wydaje pierwszy na Ukrainie specjalistyczne pismo naukowe o historii Holokaustu na Ukrainie, gdzie publikowane są artykuły i materiały uczonych z Ukrainy, a także Rosji, Białorusi, Izraela, państw nadbałtyckich, USA i in. W czasopiśmie znaleźć można takie działy, jak: Badania, Recenzje, Dokumenty, Bibliografia, Kronika[31]. Wśród pozostałych wydawnictw Centrum „Tkuma" na uwagę zasługuje też „Wiestnik „Tkuma"" i in.[32].

Ukraińskie Centrum Badań nad Holokaustem w Kijowie wydaje biuletyn „Голокост і сучасність", a także almanach „Sovremennyje issledovanija Holokosta"

---

[28] A.I. Krugłow, *Chronika Holokosta w Ukrainie*, Akadiemiczeskaja sierija "Ukrainskaja bibliotieka Holokosta", Dniepropietrowsk: Centr „Tkuma", Priemjer, Zaporożje 2004; *Jewrejskij opir w Ukrajini w period Holokostu: Zbirnik naukowich statej*, (red.) M.I. Tjaglow, Centr „Tkuma", Dnipropetrowsk, 2004, i in.

[29] Dan Michman, *Istoriografija Katastrofy. Jewriejskij wzgljad: konceptualizacjia, tierminologija, podchody i fundamiental'nyje woprosy*, pieriewod s ang., Akadiemiczeskaja sierija „Bibliotieka Holokosta Tkuma", wyp. 1, Centr „Tkuma", Niezawisimaja izdatielskaja organizacija „Diwa", Dniepropietrowsk 2005.

[30] I. Arad, *Katastrofa jewriejew na okkupirowannych tierritorijach Sowietskogo Sojuza (1941–1945)*, Centr „Tkuma", CzP „Lira LTD", Centr „Holokost", Dniepropietrowsk – Moskwa 2007.

[31] *Probliemy Holokosta: naucznyj żurnał*, wyp. 1, Priemjer, Zaporożje 2002; *Problemy istorij Holokostu: naukowij żurnał*, wip. 2, Centr „Tkuma", Premjer, Zaporożje – Dniepropetrowsk 2005; *Problemi istorij Holokostu: naukowij żurnał*, wip. 3, Porogi, Dniepropetrowsk 2006.

[32] W „Wiestnikie „Tkuma"" omawiana jest działalność naukowa, oświatowa i społeczna Centrum, a także problemy związane z nauczaniem i badaniem historii Holokaustu i innych przypadków ludobójstwa. „Tkuma" produkuje także filmy oświatowe, takie jak: *W przededniu Shoah* („Nakanunie Katastrofy"), *Nigdy więcej* („Nikogda bol'sze"), 2006 i inne; planowane jest wydanie zbiorów dokumentów o historii Holokaustu, specjalistycznego pisma o problemach metodyki nauczania o Zagładzie, projekty multimedialne.

(„Współczesne badania nad Holocaustem"), w którym znaleźć można takie działy jak: Badania; Dokumenty; Wspomnienia; Przegląd bibliograficzny, Kronika i in.

Uwagę zwracają także prace o historii Holokaustu wydawane przez Instytut Żydowski. Szczególne miejsce wśród nich zajmuje głęboko filozoficzne dzieło *Poza granicą rozumienia. Teolodzy i filozofowie o Holocauście*[33]; opracowany przez A. Krugłowa *Zbiór dokumentów i materiałów o eksterminacji Żydów przez nazistów*[34]; *Dziennik lwowskiego getta. Wspomnienia rabina Dawida Kahane*[35]; zbiór dokumentów o działalności metropolity Andrieja Szeptyckiego w okresie wojny *Metropolita Andriej Szeptycki. Dokumenty i materiały 1941–1944*[36] i in. Obecnie Instytut przygotowuje m.in. wydanie wspomnień syna lwowskiego rabina Kurta Lewina.

Nowe, aktualne kierunki badań nad historią Holokaustu określane są na międzynarodowych i krajowych konferencjach, z których materiały publikowane są w formie zbiorów[37]. Problemy Holokaustu na terenach Ukrainy omawiane są także na międzynarodowych konferencjach odbywających się w Rosji, w których uczestniczą badacze ukraińscy: na dorocznych międzynarodowych Międzydyscyplinarnych Konferencjach o Judaice organizowanych przez Centrum „Sefar" (przewodniczący sekcji historii Holokaustu – I. Altman), na międzynarodowej konferencji „Lekcja Holocaustu i współczesna Rosja"[38] („Uroki Holokosta i sovremennaja Rossija") (Moskwa 2002) i in. Ważną rolę w badaniach historii Holokaustu na terenach Ukrainy w kontekście Holokaustu w ZSRR odgrywają prace rosyjskiego badacza, przewodniczącego Rosyjskiej Fundacji „Holocaust" dr. Ilji Altmana[39].

Należy zauważyć, iż w ostatnich latach nie słabnie zainteresowanie historyków w stosunku do regionalnej specyfiki Holokaustu w poszczególnych częściach Ukra-

---

[33] *Za graniju ponimanija. Bogosłowy i fiłosofy o Holokostie*, (red.) J. Roth i M. Berenbaum, Duch i Litera, Kijew 2001 (wyd. ukr.), 2003 (wyd.ros.), i in.

[34] *Sbornik dokumientow i matieriałow ob. Unicztożenii nacistami jewriejew Ukrainy w 1941–1944 gg.*, (red.) A. Krugłow, L. Lenczowskij, Duch i Litera, Kijew 2002.

[35] *Szczodennik Lwiwskogo getto. Spogadi rabina Dawida Kachane*, (red.) Ż. Kowba (Serija „Biblioteka Institutu judajiki", Duch i Litera, Kijew 2003.

[36] *Mitropolit Andrej Szeptickij. Dokumenty i materiali 1941–1944*, (red.) Ż. Kowba, A. Krawczuk, Duch i Litera, Kijew 2003.

[37] Patrz.: *Problemy Holokosta w Ukrainie: Tiezisy dokładow i soobszczenij Pierwoj Mieżdunarodnoj naucznoj konfieriencii*, wyp.1, Priemjer, Zaporożje 2002; *Problemy Holokosta w Ukrainie: Tiezisy dokładow i soobszczenij Wtoroj Mieżdunarodnoj naucznoj konfieriencii*, wyp.2, Priemjer, Zaporożje 2003; *Holokost w Ukrainie: Pjatyje Zaporożskije jewrejskije cztienija*, „Diwo", Zaporożje 2001; *Holokost w Ukrainie: Szestyje Zaporożskije jewrejskije cztienija*, „Diwo", Zaporożje 2002; *Holokost w Ukrainie: Siedmyje Zaporożskije jewrejskije cztienija*, „Diwo", Zaporożje 2003, i in.

[38] Patrz.: *Holokost i dieło Jewriejskogo antifaszistskogo komitieta. Matieriały IV Mieżdunarodnoj konfieriencii „Uroki Holokosta i sowriemiennaja Rossija"*, (red.) I. A. Altman, Fond „Holokost", Moskwa 2003.

[39] I.A. Altman, *Holokost i jewriejskoje soprotiwlenije na okkupirowannoj territorii SSSR. Uczebnoje posobije dlja studientow wysszych uczieb nych zawiedienij,* (red.) A.G. Asmołowa, Fond „Holokost", Moskwa 2002; I.A Altman., *Żertwy nienawisti: Holokost w SSSR 1941–1945 gg.*, Kollekcija „Sowierszenno siekrietno", Moskwa: 2002.

iny. W większości są to niewielkie notatki o tym lub innym regionie, o upamiętnieniu ofiar na miejscach mordów masowych, lub też wywiady z ocalałymi i komentarz do nich. Rzadziej spotyka się prace oparte na materiałach archiwalnych, wśród których warto wymienić badania S. Orlanskiego[40] w okręgu Zaporoża, prace N. Twiordochleba[41] o Kremenczugu, W. Nakoniecznego[42] o Wołyniu i in. Ostatnio poziom prac regionalnych znacząco wzrósł, czego dowodem może być praca doktorska O. Surowcewa *Holokaust w Północnej Bukowinie i na ziemi Chotyńskiej w okresie II Wojny Światowej* [43] (2006 r.) Izraelski badacz Sz. Redlich w unikalnej pracy *Razem i osobno w Bierieżanach* stara się spojrzeć na tragedię Holokaustu w jego ojczystym, wschodnio-galicyjskim miasteczku nie tylko okiem historyka, ale próbuje też odzwierciedlić punkt widzenia na wydarzenia z przeszłości innych osób dramatu - Polaków, Ukraińców, Niemców, Żydów[44].

Uwagę badaczy zwróciły także problemy walki i oporu przeciwko nazistom i kolaboracji, problemy propagandy antysemickiej w okupacyjnej prasie i in. Tej tematyce poświęcone są prace N. Antoniuk[45], W. Lizanczuk[46], J. Smilańskiej[47], D. Titarienko[48], M. Tiagłego[49], I. Szczupaka[50].

---

[40] S.F. Orljanskij, *Holokost na Ukrainie*, Zaporożje 2003.

[41] N. Twierdochleb, *Jewriei Kriemienczuga. Istoriczeskij oczerk,* Piramida, Kriemienczuk 2004.

[42] W. Nakonieczny, *Holokost na Wołyni: żertwy i pamjat'*, MP „Zarja-pljus", Łuck 2003.

[43] O.A. Surowcew, *Golokost u Piwniczij Bukowini ta Hotniszczi w roki Drugoj switowoj wijny, Autoref.*, Czerniwci 2006.

[44] Sz. Redlich, *Razom i narizno w Bieżenach*, Duch i Litera, Kijew 2007.

[45] N.W. Antoniuk, *Problemy funkcjonuwannja zachidnoukrainskoj pressy pieriodu Drugoj switowoj wijny* [w:] „Ukrainska periodika: istorija i suczasnist'". Dop. ta powid. Pjatoj Wseukr. Nauk.-teoret. Konf. 27–28 listopada 1998 r., (red.) M.M. Romaniuk, Lwiw 1999, s. 353–358.

[46] W.W. Lizanczuk, *Gazeta „Stanislawiwske słowo" (1925–1944)* [w:] *Zbirnik prac Naukowo-doslidnogo centru periodiki,* (red.) M.M. Romaniuk, Lwiw 1996–1997, wyp. III/IV, s. 418–436.

[47] J.W. Smilianskaja, *Otrażenije Holokosta w priessie okkupacionnogo pierioda na tierritorii Ukrainy*, [w:] *Katastrofa jewrejstwa pid czas Drugoj switowoj wijny*. Materiali VII naukowoj konferencij, Kijew 2000, s. 300–304; J.W. Smilianskaja, *Istorija odnoj riedakcii (gazety „Ukrainskje słowo" i „Nowoje ukrainskoje słowo")* [w:] *Tien' Holokosta.* Matieriały II Mieżdunarodnogo simpoziuma „Uroki Holokosta i sowriemiennaja Rossija", Moskwa 1998, s. 140–145.

[48] D.M. Titarienko, *Wiswitlennja wzaemowidnosin Ukrajni ta Nimeczczini na stornikach okupacijnoj presi Donbasu (1941–1943 rr.)*, [w:] *Woprosy giermanskoj istorii*, Sb. naucz. st., (red.) S.I. Bobszew i inn., Donbas 2000, s. 43–49.

[49] M. Tjagłyj, *K woprosu o nacistskoj antisiemitskoj propagandie na okkupirowannych tierritorijach SSSR: nowyje istoczniki,* [w:] „Holokost i suczasnist'", 2002, № 4, s. 6–7; M. Tjagłyj, *Nacistskaja antisiemitskaja propaganda okkupirowannom Krymu i jejo miesto w sistiemie mieroprijatij Holokosta,* [w:] *Holokost. Matieriały 8-oj mieżdunarodnoj konfieriencii po iudaikie*, Moskwa 2001, s. 55–70; M. Tjagłyj, *Antisiemitskaja propaganda na okkupirowannych nacistami sowietskich tierritorijach: istoriografija i mietodika izuczenija woprosa,* [w:] „Sowriemiennyje issliedowanija Holokosta", 2005, № 1, s. 28–42.

[50] I.J. Szczupak, *Nazistska antisemitska propaganda sered miscewogo naselennja Ukrajiny*, [w:] „Problemi istorij Hołokostu" Naukowij żurnał, wyp. 3, Porogi, Dnipropetrowsk, 2006, s. 147–175.

Wśród monografii wymienić należy przede wszystkim prace poświęcone tragedii w Babim Jarze: T. Jefstafiewa i W. Nachmanowicz *Babi Jar: człowiek, władza, historia* [51] oraz I. Lewitas *Sprawiedliwi Babiego Jaru* [52].

Wśród wspomnień i pamiętników uwagę zwracają dzienniki L. Dusmana[53], zbiór wspomnień *Przebiśniegi za drutem kolczastym* [54] i in. Widoczna jest tendencja do zbierania i publikowania wspomnień z poszczególnych regionów kraju. Do nich należy m.in. publikacja *Pamięć serca* [55] – o Żydach Mariupola; *Zapomnieniu nie podlega* w opracowaniu G. Feldmana[56] – o Żydach Żytomierza, *Przekażcie naszym dzieciom losy nasze* [57] – zbiór materiałów i dokumentów o Zagładzie na Krymie. W dalszym ciągu wydawane są „Księgi Pamięci" [58] i inne publikacje tego rodzaju. Wydawnictwa ukraińskie zaczęły wydawać dzienniki. W 2003 r. ukazały się *Dzienniki Anny Frank* [59] i *Dziennik lwowskiego getta. Wspomnienia rabina Dawida Kahane* [60] (obie publikacje w języku ukraińskim).

Coraz wyższy poziom naukowy osiągają też zbiory archiwaliów. Najważniejsze z nich to *Żydzi w okręgu Winnicy w ruchu partyzanckim i podziemiu* (oprac. F. Winokurowa[61]), *Zbiór dokumentów o zagładzie Żydów na Ukrainie w okresie okupacji nazistowskiej 1941–1944* (oprac. A. Krugłow[62]), M. Tiagłyj *Holokaust na Krymie. Dokumentalne świadectwa o zagładzie Żydów krymskich* [63], *Metropolita Andriej Szeptycki. Dokumenty i materiały* (oprac. Ż. Kowba[64]), zbiór dokumentów o historii Holokaustu w okolicach Równego M. Hona[65] i in.

---

[51] T. Jewstafjewa, W. Nachimowicz, *Babij Jar: czełowiek, własť, istorija*, Kijew 2004.

[52] *Op. cit.*

[53] L. Dusman, *Pomni! Nie powtori!*, Druk, Odessa 2001.

[54] *Proliski za koljuczim drotom. Spogadi kolisznich małolitnich wjazniw faszizmu*, (red.) O. Wasjukow, M. Pietrienko, S. Podolskij, Wydawniczij dim „Ciwilizacija", Lwiw 2004.

[55] *Pamjat' sierdca (kniga o tragiedii i muzestwie jewriejew Mariupolja)*, Mariupol' 2002.

[56] *Zabwieniju nie podlieżut. Sbornik matieriałow o Holokostie, pierieżytom moimi ziemljakam*i, (red.) G. Fieldman, Żitomir 2000.

[57] *Pieriedajtie dietiam naszim o naszej sud'bie... Sb. dokumientow i matieriałow*, (red.) L.P. Krawcowa, M.I. Tjagłyj, BEC, „Chesed Szimon", Simfieropol' 2001.

[58] *Kniha pamjati Drobickoho jaru*, (red.) W.P. Liebiediewa, P.P. Sokolnickij, Charkiw 2004; *Kniga Pamjati woinow-jewriejew Dnieprpietrowska*. W dwuch knigach, Dniepropietrowsk 1999–2004, i inn.

[59] Frank A., Szczodennik, tłum. z niem., Sfera, Kijew 2003.

[60] *Szczodennik Lwiwskoho getto. Spohadi rabina Dawida Kahane*, (red.) Ż. Kowba, (Serija „Biblioteka Institutu juadjiki"), „Duch i Litera", Kijew 2003.

[61] F.A. Winokurowa, *Jewrei Winniczinу w pieriod Wtoroj mirowoj wojny. Małoizwiestnyje dokumienty i nowyje interprietacii* (w 3 tomach), Anteks, Winnica 2000.

[62] A. Krugłow, *Sbornik dokumientow i matieriałow ob unicztożenii nacistami jewriejew Ukrainy w 1941–1944 godach*, Kijew 2002.

[63] M. Tjagłyj, *Holokost w Krymu. Dokumiental'nyje swidietielstwa o gienocidie jewriejew Kryma w pieriod okkupacii Ukrainy (1941–1944)*, Simfieropol' 2002.

[64] *Mitropoloit Andriej Szeptyckij. Dokumenti i materiali 1941–1944*, (red.) Ż. Kowba, „Duch i Litera", Kijew 2003.

[65] M.I. Hon, *Holokost na Riwenszczini (Dokumenti ta materili)*, Akademiczna serija „Ukrajinska biblioteka HolokostuCentr „Tkuma", Premjer, Dnipropetrowsk – Zaporiżżja 2004.

Pojawiają się także inne typy prac, wśród których znajdują się poradniki o historii Holokaustu (A. Krugłow[66], M. Tiagłyj[67]), słowniki-poradniki – w języku ukraińskim „Holokaust na Ukrainie (1941–1944) (oprac. A. Gisem, A. Martyniuk[68]), a także albumy (S. Awerbuch, „Hitlerowska propaganda żydofobii w odezwach i karykaturze"[69]).

Niemniej jednak należy zauważyć wciąż jeszcze niewielką ilość poważnych badaczy, którzy w przeciągu przynajmniej kilku lat zajmowaliby się historią Holokaustu na Ukrainie. W oparciu o materiały różnorodnych konferencji na temat Holokaustu zaobserwować można następującą tendencję: nowe nazwiska pojawiają się dosyć często, ale też szybko znikają, a dawno już znani badacze prowadzą prace na swoich polach. Do owych „szybko znikających" należą autorzy pojedynczych artykułów, dotyczących najczęściej lokalnych aspektów historii Holokaustu.

Inny problem związany jest z brakiem prac o charakterze analitycznym i syntetyzującym, które uogólniałyby wnioski wypływające z niezwykle bogatego materiału o charakterze lokalnym.

Daną problematyką zajmują się zarówno badacze-Żydzi, jak i przedstawiciele innych narodowości, istnieje znaczne zróżnicowanie w podejściach naukowych, pewien subiektywizm w ocenie materiałów źródłowych. Jeszcze inny problem stanowi interpretacja źródeł przez badaczy-specjalistów i badaczy-amatorów. Dosyć często brak profesjonalizmu tych ostatnich wpływa na poziom zrozumienia i interpretacji tego lub innego zjawiska czy wydarzenia.

Jeśli chodzi o podstawowe tematy w badaniach nad historią Holokaustu, to zauważyć należy, że o ile w początkowym okresie głównie kładziono nacisk na takie zjawiska, jak: masowe rozstrzeliwania Żydów na terenie Ukrainy, działalność Einsatzgruppen, getta, obozy, Judenrat, opór wobec nazistów, działalność UPA, badania regionalne oparte o materiały lokalne, o tyle obecnie sytuacja nieco się zmieniła. Trwają prace badawcze nad zjawiskiem oporu i działalnością UPA, ale priorytetowymi stały się takie problemy badawcze jak kolaboracja i pomoc niesiona Żydom (Sprawiedliwi Wśród Narodów Świata), prasa okupacyjna. Badania te często prowadzone są na poziomie regionalnym.

W ostatnich latach wzrosło też znacznie zainteresowanie tematem stosunków międzyetnicznych – Żydów, Polaków i Ukraińców. Temu tematowi poświęcono szereg publikacji i konferencji naukowych.

---

[66] A.I. Krugłow, *Encykłopiedija Holokosta: Jewrejskaja encikłopiedija Ukrainy*, (red.) I.M. Lewitas, Jewriejskij Sowiet Ukrainy, Kijew 2000; A.I. Krugłow, *Katastrofa ukrainskogo jewriejstwa 1941–1944 gg. Encykłopiediczeskij sprawocznik*, Karawełła, Charkow 2001.

[67] *Pieriedajtie dietjam naszim o naszej sud'bie... Sb. Dokumientow i matieriałow*, (red.) L.P. Krawcowa, M.I. Tjagłyj, BEC „Chesed Szimon", Simfieropol' 2001.

[68] O.W. Gisem, O.O. Martinjuk, *Holokost w Ukrajini (1941–1944). Słownik-dowidnik*, UCWH, Kijew 2003.

[69] S.L. Awierbuch, *Gitlerowskaja propaganda judofobii w prokłamacijach i karikaturach*, Ukrainskij centr izuczenija istorii Holokosta, Kijew 2005.

Duży rezonans społeczny i naukowy wywołała międzynarodowa konferencja „Metropolita Andriej Szeptycki: dylemat wyboru humanistycznego w warunkach reżimów totalitarnych", która odbyła się w listopadzie 2005 r. pod egidą Centrum „Tkuma". W konferencji udział wzięli filozofowie, historycy, kulturoznawcy, teolodzy z Ukrainy, a także Wielkiej Brytanii, Izraela, Polski. Szczególne wrażenie wywarły wystąpienia dr. A. Weissa (Izrael, Jerozolima), dr. Maksima Gona (Ukraina, Równe), R. Kuwałka (Polska, Bełżec), prof. W. Małachowa (Ukraina, Kijów), prof. D. Michmana (Izrael, Bar-Ilan) i in. W konferencji udział wzięła także ocalona przez metropolitę Szeptyckiego pani L. Stern-Polman (Wielka Brytania, Londyn).

W swoim wystąpieniu na konferencji dr M. Marinowicz (Ukraina, Lwów) przeprowadził głęboką, popartą licznymi dowodami analizę osobowości metropolity Szeptyckiego na tle zmiennej historii. Podkreślił, że osoba ukraińskiego lidera duchowego była odbierana niewłaściwie z powodu nastawienia ideologicznego, ponieważ ideologia jest systemem liniowym z biegunami dobra i zła. Prof. Sz. Redlich (Izrael) korzystając z ogromnej bazy faktograficznej wyróżnił etapy działalności metropolity i podkreślił dynamikę zmian w jego postawie pod wpływem dramatycznych wydarzeń historycznych. Uczony zanalizował praktycznie wszystkie czynniki, które przeszkadzają, z punktu widzenia jego oponentów, w uznaniu Andrieja Szeptyckiego za „Sprawiedliwego Wśród Narodów Świata". Prof. R. Mirskij (Ukraina, Lwów) dokonał filozoficznego uogólnienia statusu i społecznej roli „Sprawiedliwych". Członek Ukraińskiej Akademii Nauk prof. J. Isajewicz (Ukraina, Lwów) wygłosił głębokie i przenikliwe wystąpienie *Metropolita Szeptycki – herold moralnej walki z reżimem totalitarnym*. Dr I. Szczupak (Ukraina, Dniepropietrowsk) w wystąpieniu *Metropolita Szeptycki: osobowość i symbol wczoraj i dziś* podkreślił m.in. konieczność analizy działalności metropolity w kontekście zmiennych wydarzeń historycznych. Dr Ż. Kowba (Ukraina, Kijów), która wniosła wielki wkład w prace Instytutu Żydowskiego nad działalnością metropolity, wystąpiła w wykładem *Wpływ metropolity Szeptyckiego na postawy wiernych we Wschodniej Galicji w okresie Holocaustu*. Dr F. Winokurowa (Ukraina, Winnica) w wykładzie *Udział przedstawicieli różnych wyznań w ratowaniu Żydów w czasie Holocaustu w perspektywie materiałów dokumentalnych* na podstawie niezwykle bogatego materiału historycznego dokonała analizy porównawczej działalności przedstawicieli różnych konfesji w poszczególnych regionach Ukrainy.

Duże wrażenie na uczestnikach konferencji wywarły słowa głowy Kościoła grecko-katolickiego bpa Lubomira kard. Huzara o konieczności międzynarodowego i międzywyznaniowego zrozumienia. Podkreślił on m.in., że boleje nad niejednoznaczną postawą zarówno Kościoła greckokatolickiego, jak i katolickiego w okresie dyktatury faszystowskiej. Jedynie tacy przywódcy duchowi jak metropolita Szeptycki obronili cześć Cerkwi i narodu ukraińskiego.

Szereg istotnych konferencji miał miejsce w 2007 r. W czerwcu br. prof. Sz. Redlich przy współudziale Centrum „Tkuma" zorganizował w Bierieżanach konferencję naukową poświęconą stosunkom międzyetnicznym w tym regionie w okresie II wojny światowej. Szeroki krąg polskich i ukraińskich badaczy skupiła latem mię-

dzynarodowa konferencja naukowa „Pogranicze ukraińsko-polskie w czasach reżimu sowieckiego w latach 1939–1941: ukraińskie, polskie i żydowskie życie społeczne i stosunki wzajemne". Została ona przeprowadzona we Lwowie przy współpracy Ogólnoukraińskiego Centrum Badań nad Historią Holokaustu „Tkuma" (Ukraina, Dniepropietrowsk) i polskiego Centrum Badań nad Holokaustem IFiS PAN (Polska, Warszawa). W październiku 2007 r. w Paryżu planowane jest przeprowadzenie pierwszej w Europie Zachodniej dużej konferencji naukowej, poświęconej wyłącznie problemom historii Holokaustu na terytorium Ukrainy „The Holocaust in Ukraine: New Resources and Perspectives". Organizatorami konferencji są Centre de Documentation Juive Contemporaine/Mémorial de la Shoah, the United States Holocaust Memorial Museum's Center for Advanced Holocaust Studies, Yahad-In Unum, the Centre d'Histoire de l'Europe Centrale of the University of Paris IV-Sorbonne.

Należy podkreślić, że problemy stosunków narodowościowych znajdują się na styku dyscyplin (historia i socjologia, historia i psychologia itd.), a na Ukrainie brak jest specjalistów-historyków, który mieliby także wykształcenie psychologiczne lub socjologiczne. Dlatego też ta tematyka badana jest niedostatecznie. Prócz tego istnieje szereg tematów, które praktycznie nie są poruszane przez badaczy ukraińskich lub są zbadane bardzo pobieżnie. Należy do nich tematyka genderowa, a także problemy stosunków narodowościowych, ludobójstwa Romów w czasie Holokaustu i in. Temat zagłady Romów został poruszony w książce Aladar Adama, Julii Zejkan i Eugenii Nawrockiej *Biały kamień z czarnego zaścianka* [70], która wydana została przez Wydawnictwo Aleksandry Garkuszy w nakładzie zaledwie 200 egzemplarzy, rozpoczęli też nad nim pracę M. Tiagłyj i O. Ochred'ko.

Po roku 2000 na Ukrainie zaczęło pojawiać się coraz więcej pomocy naukowych, w których temat historii Holokaustu jest traktowany jako zagadnienie odrębne (pomoce naukowe Otwartego Uniwersytetu Izraela, wśród których ostatnia poświęcona jest Holokaustowi na terytorium ZSRR[71]; podręczniki I. Kabańczyka, I. Szczupaka[72] i in.), bądź też w kontekście historii Ukrainy i historii powszechnej (podręczniki F. Turczenko[73], J. Berdyczewskiego, T. Ładyczenko, I. Szczupaka[74] i in.).

---

[70] A. Adam, J. Zejkan, E. Nawrocka, *Biłoho kamnja iz czernoho zastenka*, Użgorod 2003.

[71] *Katastrofa jewropejskoho jewrejstwa*, Izrajil: Sohut, Miżnar, Sołomoniw uniw: NWP „Wirij", Kijew: 2001; *Katastrofa jewrejiw na teritoriji Radjanskoho Sojuzu*, Kijew 2001.

[72] I.B. Kabanczik, *Istorija skorboti ta herojizmu: Metodicznij posibnik z istoriji Holokostu wczyteliw zahalnooswitnih szkił*, Serija „Ukrajinska biblioteka Holokostu", Centr „Tkuma", Premjer, Dnipropetrowsk – Zaporożżja 2004; I.J. Szczupak, *Holokost w Ukrajini: Poszuki widpowidej na pitannja istoriji. Nawcz. Posibnik dlja uczniw starszich klasiw sered. zahalnooswit. naucz. zakładiw*, Serija „Ukrajinska biblioteka Holokostu", Centr „Tkuma", Dnipropetrowsk 2005.

[73] F.H. Turczenko, *Istorija Ukrajiny: Pidrucznik dlja 11 kł. zahalnooswit. naucz. zakładiw*, Geneza, Kijew 2006.

[74] J.M. Bierdiczewskij, T.W. Ładyczenko, I.J. Szczupak, *Wsiemirnaja istorija: uczebnik dlja 11 kł. obszczeobrazowat. uczebn. zawied.*, Premjer, Zaporożje 2006.

Podsumowując, można stwierdzić co następuje:

1)W stosunkowo krótkim czasie, od 1991 r., historycy ukraińscy zarówno w kraju, jak i zagranicą wydali szereg wartościowych monografii naukowych, kilka zbiorów dokumentów i materiałów, zarówno archiwalnych, jak i noszących charakter wspomnieniowy ocalałych z Holokaustu; szereg poradników; znaczną ilość artykułów o różnorodnej tematyce i poziomie. Sformowała się grupa zawodowych historyków, którzy w przeciągu wielu lat na wysokim poziomie profesjonalnym prowadzą badania nad historią Holokaustu na Ukrainie.

2)Ostatnie siedem lat różni się od poprzednich etapów nie tylko pojawieniem się fundamentalnych prac o charakterze ogólnym i regionalnym, ale też pojawieniem się licznej grupy młodych badaczy. Można zaobserwować wzrost zainteresowania naukowego omawiana tematyką. Świadczą o tym dane statystyczne dotyczące obron prac magisterskich oraz rozpraw doktorskich i habilitacyjnych na temat historii Holokaustu na ukraińskich uniwersytetach, przy czym nie tylko na wydziałach historycznych.

3)Należy też podkreślić wyjście badaczy ukraińskich na arenę międzynarodową – publikacje szeregu uczonych w czasopiśmie „Holocaust and Genocide Studies" (historyk M. Tiagłyj[75], psycholog E. Iwanowa[76]) i w innych wydawnictwach zagranicznych, a także ich udział w licznych projektach międzynarodowych.

4)W ukraińskiej historiografii Holokaustu na terenach Ukrainy istnieje także szereg problemów, szczególnie w badaniach interdyscyplinarnych. Badacze ukraińscy często posiadają niewielką wiedzę o osiągnięciach historiografii światowej (przede wszystkim z powodu słabej znajomości języków obcych).

Tym samym nie można nie dostrzegać osiągnięć ukraińskiej historiografii Holokaustu na terenie Ukrainy, w szczególności – badań nad regionalną specyfiką Holokaustu, nad ruchem oporu wobec nazistowskiego ludobójstwa. Z drugiej jednak strony, szereg kierunków badawczych dopiero się formuje. Perspektywy ich rozwoju zależne są od aktywności centrów badań nad historią Holokaustu na Ukrainie, rozwoju międzynarodowej współpracy naukowej, a także od wzrostu roli młodych badaczy, posiadających specjalistyczne wykształcenie. Aktualne pozostaje podsumowanie rezultatów badań historii Holokaustu na Ukrainie na podstawie kompleksowej analizy różnorodnych źródeł historycznych, z wykorzystaniem osiągnięć nie tylko nauk historycznych, ale także psychologii, socjologii, politologii, prawa, ekonomii i z uwzględnieniem dorobku badaczy zagranicznych.

Z języka angielskiego przełożył *Jerzy Giebułtowski*
Transkrypcja bibliografii – *Dorota Urbanek*

---

[75] M. I. Tyaglyy, *The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea, 1941–1944*, [in:] "Holocaust and Genocide Studies", V18 № 3, Winter 2004, pp. 421–459.

76 Elena Ivanova. *Ukrainian High School Students' Understanding of the Holocaust*, [in:] "Holocaust and Genocide Studies", V18 № 3, Winter 2004, pp. 402–420.

Omówienie wydawnictw ciągłych

IZRAEL

I. "Dapim: Studies on the Shoah" 2006, vol. 20

Eran J. Rolnik *Ostateczna analiza: Ruch psychoanalityczny i jego pierwsze spotkanie z Narodowym Socjalizmem*, s. 7–38.

Artykuł stanowi próbę rekonstrukcji i oceny krytycznej historii psychoanalizy w okresie przejęcia władzy przez nazistów i w latach następnych. Podczas gdy Wiedeń na przełomie wieków był kolebką psychoanalizy, jej następna ważna faza rozwojowa miała miejsce w Berlinie w latach dwudziestych. Był to okres znaczącego rozwoju psychoanalizy. W tekście przedstawiona jest historia Instytutu Psychoanalitycznego w Berlinie od jego utworzenia w lutym 1920 r. aż do upadku, na przestrzeni ponad trzydziestu lat. Większość jego pracowników udała się na emigrację. Przedstawiono postawę uczniów Freuda, którzy byli współtwórcami instytutu, wobec wzrostu siły ruchu nazistowskiego, a następnie przejęcia przez nich władzy. W latach trzydziestych instytut przeszedł proces aryzacji i emigrację jego żydowskich członków; to im zawdzięcza się rozprzestrzenianie psychoanalizy na świecie.

Daniel Gutwein, *Imperializm i antysemityzm: Skandal indyjskiego srebra 1912–1914 i* Sonderweg *brytyjskiego antysemityzmu jako „antysemityzmu towarzyszącego"*, s. 39–79.

Autor tekstu podjął temat *Sonderweg* (specjalnej drogi) brytyjskiego antysemityzmu. W porównaniu do rozwoju wypadków na kontynencie, na którym nowoczesny antysemityzm rozwinął się w ostrych formach na przełomie wieków, w Wielkiej Brytanii to zjawisko było marginalne, najbardziej widoczne w sferze polityki, kultury oraz zagadnień socjalnych i pozostawało takie przez większość okresu wiktoriańskiego oraz w początkowych latach XX w. Dopiero później nastąpiło zaostrzenie. Autor próbuje odpowiedzieć na pytanie, dlaczego rozwój i formy antysemityzmu brytyjskiego były inne od tych na kontynencie i dlaczego miał on swoistą dualną formę – z jednej strony pozostawał zjawiskiem margi-

nalnym, z drugiej zaś przechodził okresy zaostrzenia. Szczególnie zaostrzenie nastąpiło podczas afery Marconiego w 1913 r. oraz afery tzw. srebra indyjskiego w 1914 r., które dla autora pozostaje paradygmą antysemityzmu brytyjskiego, służącą do jego wyjaśnienia.

Esther Farbstein, *Rabiniczne wprowadzenie jako historyczny tekst o Holokauście: Rabin, młodzież i uchodźcy w Budapeszcie*, 1944, s. 81–111.

Nathan Cohen, *Pomiędzy bólem przeżycia a radością uratowania: Historia dwóch rabinów węgierskich podczas i po zakończeniu okupacji nazistowskiej*, s. 113–124.

Dwa wyżej wymienione teksty stanowią część wspólnego projektu analizy wstępów do dzieł rabinicznych i utworzenia na tej podstawie bazy danych. Autorzy przeglądają kilkanaście takich tekstów, które dotychczas nie były wzięte pod uwagę, gdyż stanowiły tylko wstęp do dzieł dotyczących zagadnień religijnych, nie będących tekstami dostępnymi dla szerszego grona czytelników. Pierwszy tekst dotyczy dwóch rabinów – Y.Y. Rabinowicza z Mukaczewa i rabina Avrahama Kahan-Hacohena, uciekiniera z Bratysławy, przebywającego w różnych jesziwach na Węgrzech. Drugi tekst dotyczy rabina Yehoshuy Grunwalda z miejscowości Huszt i rabina Yitzhaka Yaakova Weisza, który był rabinem i sędzią sądu rabinicznego w Ordea Mare. Analizowane przez autorów teksty są ważnym źródłem do poznania problemów życia religijnego w czasie Zagłady, ale też źródłem informacji historycznej dotyczącej tego okresu. Ponadto analiza tekstów daje możliwość dyskusji na temat definicji historiografii ortodoksyjnej, sposobu przekazu i języka.

Lea Preis, *Inni Żydzi w getcie warszawskim: Dyskurs na temat uchodźców niemieckich w Warszawie, kwiecień–lipiec 1942*, s. 125–145.

W tym tekście autorka kontynuuje swoje wcześniejsze badania nad problemem uchodźców żydowskich w getcie warszawskim. Wiosną 1942 r. do getta warszawskiego przybyło około czterech tysięcy Żydów z deportowanych z Niemiec. Większość z nich to Żydzi polscy od dawna zamieszkali w Niemczech, którzy stanowili ostatnią falę deportacji Żydów polskich, zapoczątkowaną deportacją do granicy polsko-niemieckiej, prowadzącą do powstania obozu w Zbąszynie.

Żydzi deportowani do getta wprawdzie byli nieliczni, jednak skupili na sobie uwagę praktycznie wszystkich grup społecznych i ożywioną dyskusję na ten temat. Autorka oparła badania na szerokiej bazie źródłowej, ukazujące szerokie spektrum postaw mieszkańców getta.

Zohar Segev, *Aktywizm czy powściągliwość: Światowy Kongres Żydów w Stanach Zjednoczonych podczas Holokaustu*, s. 147–166.

W tym artykule autor poddał analizie deklaracje i oficjalne dokumenty Światowego Kongresu Żydów (ŚKŻ, WJC) w Stanach Zjednoczonych podczas Holokaustu oraz starał się porównać te dokumenty z aktualnie podjętymi działaniami i osiągnięciami politycznymi. Taka analiza pokazuje znaczną różnicę pomiędzy deklara-

cjami a rzeczywistością. W owym okresie społeczność żydowska w Ameryce była stosunkowo słabą pod względem politycznym grupą mniejszościową, pozbawioną większych wpływów. Mimo to podjęto znaczne wysiłki w celu niesienia pomocy Żydom w Europie oraz uchodźcom żydowskim. W późniejszym czasie jej poparcie dotyczyło utworzenia państwa żydowskiego. Artykuł odkrywa przed czytelnikiem mechanizmy działania ŚKŻ, zmuszonego często do kompromisów, redukcji swoich postulatów czy też tajnych działań, nieznanych szerszej społeczności.

Galia Glasner-Heled, *Kogo reprezentuje Kacetnik*, s. 167–200.

W latach powojennych Kacetnik stał się jednym z najbardziej znanych autorów izraelskich, piszących o Zagładzie. Sam przeżył obóz w Auschwitz, a jego przeżycia i doświadczenia spowodowały, że zaczął się nazywać po prostu Kacetnikiem. Jego prawdziwe nazwisko to Jehiel Dinur (Feiner). Pierwsze prace jego pióra ukazały się po raz pierwszy w 1946 r. Autorka tekstu stara się odpowiedzieć na pytanie, czy Kacetnik rzeczywiście był reprezentantem ofiar Zagłady w literaturze na ten temat. Autorka twierdzi, że opisując ofiary zgodnie ze stereotypami nazistowskimi dystansuje się od samych ofiar. Jednak mimo to jego pisarstwo, przedstawiające horror Zagłady, kwalifikuje go jako pisarza w sposób reprezentatywny przedstawiającego traumatyczne wydarzenia.

Götz Aly, *Odpowiedź moim krytykom*, s. 205–215.

Adam Tooze, *Ekonomika, ideologia i jedność w Trzeciej Rzeszy: krytyka książki Götz Aly – Hitlers Volkstaat: Pycha i prostota jako dyscyplina*, s. 217–231.

Michael Wildt, *Volkstaat*, s. 233–244.

Powyższe trzy teksty stanowią polemikę wokół książki Götza Aly, *Hitlers Volkstaat* opublikowanej w 2005 r., w której starał się udowodnić, że nazistowscy przywódcy widzieli siebie jako reprezentantów zwykłych Niemców, a ich działania prowadziły do zredukowania różnic społecznych w państwie. Natomiast zgoda społeczeństwa na działania Hitlera prowadzące do wojny, która z czasem przerodziła się w wojnę totalną, została uzyskana na drodze przekupienia społeczeństwa poprzez wprowadzanie ulg podatkowych oraz utrzymywanie stosunkowo wysokiego poziomu życia w Niemczech poprzez dostarczanie towarów zrabowanych na terenach okupowanych. W ten sposób przerzucono finansowanie zbrojeń oraz zaspokajano niedobory zarówno towarów, jak i siły roboczej w samych Niemczech przez eksploatację innych krajów. W podobny sposób ekspropriacja majątku żydowskiego przyczyniła się do względnego dobrobytu społeczeństwa niemieckiego. Aly twierdzi, że to względy materialne, a nie antysemityzm społeczeństwa niemieckiego był siłą napędową nazizmu.

Te tezy spotkały się z krytyką wielu innych badaczy. Adam Tooze odrzuca tezę o komforcie materialnym Niemców, będącym ceną za zgodę na politykę eksterminacyjną nazistów. Tooze nazwał tezy Aly surowym materializmem i karykaturalnym przedstawieniem Niemców, jako chciwych kreatur, gotowych poprzeć każdego, kto

ich odpowiednio przekupi. Tooze równocześnie skrytykował metody kalkulacji Aly, który twierdzi, że większość kosztów wojny była sfinansowana poprzez grabież innych krajów. Tooze uważa, że było wręcz przeciwnie i większa część kosztów wojny pochodziła z mobilizacji wewnętrznych sił i rezerw w samych Niemczech.

Również Michael Wildt skrytykował książkę Aly, odrzucając tezę o przekupieniu społeczeństwa niemieckiego, twierdząc, że Aly zignorował istnienie w Niemczech bardzo rozpowszechnionego antysemityzmu jeszcze przed 1933 r. oraz zastosowanie terroru jako metody zdobycia milczącej zgody na politykę nazistów i zagładę Żydów.

II. "Dapim: Studies on the Shoah" 2007, vol. 21

Dirk Rupnov, *„Studiowanie Żydów" w Trzeciej Rzeszy – Aryzacja historii Żydów podczas reżimu nazistowskiego*, s. 7–33

Autor podjął temat *Judenforschung* – badań Żydów w Trzeciej Rzeszy prowadzonych przez liczne instytucje naukowe. Badania te były raczej marginalne i prowadzone w ramach badań wschodnich – *Ostforschung*. Działy nauki, które były szczególnie zainteresowane Żydami, to nauki humanistyczne i socjologia, a szczególnie antropologia. Badania te były prowadzone z pozycji nazistowskich, antyżydowskich, które można określić pseudonaukowymi. Wyniki tych badań były szeroko wykorzystywane przez nazistów w ich ideologii, propagandzie i polityce. Autor przedstawia główne cele tych badań, metody i główne tematy badawcze.

Eran Neumann, *Monumentalny krajobraz Szoa w Yad Vashem*, s. 35–54

Pierwsze idee upamiętnienia zagłady Żydów pochodzą z 1942 r., kiedy to informacje o deportacji z getta warszawskiego dotarły do Palestyny. Już wtedy Mordechaj Shenhavi zaczął pracować nad projektem instytucji upamiętniającej pomordowanych Żydów, która zawierałaby elementy architektoniczne i pomniki wkomponowane w krajobraz. Po utworzeniu Yad Vashem w 1953 r. rozpoczęto prace nad koncepcją przestrzenną miejsca zwanego Har Hazikaron (Góra Pamięci) tuż obok Góry Herzla. W 1961 r inaugurowano Ohel Yiskor (Mauzoleum), zawierające prochy z najważniejszych miejsc eksterminacji Żydów. Od tego czasu aż do inauguracji nowego muzeum w 2005 r. powstało wiele innych obiektów, tworzący kompleks architektoniczny wbudowany w krajobraz. Autor analizuje wzorzec upamiętniania przestrzennego, jaki rozwinął się w Yad Vashem, gdzie pewne elementy architektoniczne są zaakcentowane a inne staranie wkomponowane w teren, a nawet umieszczone pod powierzchnią ziemi – rozważa podstawowe elementy, którymi są krajobraz, upamiętnienia i przestrzeń. Autor twierdzi, że ponieważ Yad Vashem nie leży w miejscu zagłady Żydów, następuje kompensacja terenu i krajobrazu, w miejsce innych brakujących elementów upamiętnienia, którymi są czas i przestrzeń. Kompozycja przestrzenna ma podstawowe znaczenie w kompensacji oderwania tego miejsca od czasu i przestrzeni, w której Zagłada miała miejsce.

Shlomo Aronson, *Jak uratowano getto w Budapeszcie*, s. 55–73

Autor podjął temat ostatniego okresu wojny w Budapeszcie, kiedy to około 120 tys. Żydów zgromadzonych w wielkim getcie przez nazistów węgierskich, zostało uratowanych przez Niemców z ich rąk podczas oblężenia miasta i ostatecznie wyzwolonych przez Armię Czerwoną. Autor przedstawił w skrócie podłoże wypadków na Węgrzech w 1944 r., poczynając od okupacji niemieckiej w marcu 1944 r., pokazując przebieg procesu deportacji z miast i miasteczek na prowincji, rolę Eichmanna oraz próby porozumienia pomiędzy aliantami a Niemcami w sprawie ratowania Żydów węgierskich.

W końcowej fazie wojny na Węgrzech były liczne próby ratowania od zagłady pozostałych Żydów. Dużą rolę w tym odgrywały stosunki pomiędzy państwami zachodnimi a ZSRR. Szczególne znaczenie dla aliantów mieli jeńcy wojenni pozostający w rękach niemieckich. Autor próbuje ustalić rolę niemieckiego komendanta miasta Karla Pfeffera-Wildenbrucha, który wydał rozkaz ochrony getta, co według autora było podyktowane względami taktycznymi, które wymienia w swoim tekście, niemniej decyzje te doprowadziły do uratowania tysięcy Żydów w chwili wkroczenia Armii Czerwonej.

Oren Segal, *Pomiędzy syjonizmem a judaizmem: analiza literatury Kacetnika z punktu widzenia kulturowej tożsamość płci*, s. 75–100

Dzieła Kacetnika, który przeżył Auschwitz i po wojnie przyjął pseudonim dla podkreślenia faktu bycia jednym z wielu więźniów obozów koncentracyjnych, zawsze przyciągały uwagę nie tylko przeciętnych czytelników, ale i badaczy literatury. Rozwój badań powoduje, że dzieła są analizowane pod coraz to innym kątem i z zastosowaniem nowych kryteriów. Tekst Segala dokonuje analizy kilku podstawowych dzieł Kacetnika przy zastosowaniu kryterium kulturowej tożsamości płci. Książki takie jak *Dom lalek*, *Salamandra* czy *Piepel* szeroko traktują temat kobiet czy dzieci w obozach koncentracyjnych. Nowe analizy literatury Kacetnika dokonują też dekonstrukcji poprzednich interpretacji, będących często wynikiem ideologicznych manipulacji dokonanych z perspektywy syjonizmu, ukazujące w negatywnym świetle Żydów będących w diasporze.

Baruch Furman, *Zorganizowana działalność sportowa w obozach DP w Niemczech w latach 1946–1948 i zaangażowanie organizacji „Hapoel" (Robotnik) w tej działalności*, s. 101–128

Autor podjął temat działalności sportowej w obozach dla uchodźców w Niemczech w latach 1946–1948, ze szczególnym uwzględnieniem amerykańskiej strefy okupacyjnej. Według tych badań około 15 tys. ocalonych uczestniczyło w aktywności sportowej, której podstawowymi dyscyplinami były: piłka nożna, pływanie, boks, szachy, tenis i tenis stołowy. Najważniejsze organizacje sportowe w owym czasie w Palestynie aktywnie uczestniczyły w organizacji aktywności sportowej w obozach. Wśród nich były między innymi kluby sportowe Makabi, Beitar, Hapoel oraz organizacje, takie jak centrum wychowania fizycznego

i „Farband". Najbardziej aktywny w obozach dla uchodźców był jednak klub Hapoel, mający poparcie przywództwa żydowskiego w Palestynie oraz wsparcie najważniejszych instytucji tzw. Yishuvu (społeczności żydowskiej w Ziemi Izraela).

David Sarin, *Szkolnictwo podstawowe w okupowanej Warszawie i w warszawskim getcie 1939–1942*, s. 129–164

Artykuł ten jest próbą przedstawienia funkcjonowania oficjalnego i tajnego szkolnictwa żydowskiego w okupowanej Warszawie, a później w getcie. Szkolnictwo żydowskie w różnych formach funkcjonowało od grudnia 1939 r. do czasu likwidacji wszystkich instytucji edukacyjnych w lecie 1942 r. Spośród wszystkich dzieci żydowskich tylko niewielka część pobierała lekcje prywatne czy uczęszczała na komplety. Większość brała udział w działalności edukacyjnej żydowskich organizacji samopomocowych. Te ostatnie miały inne podstawowe zadania w okresie nasilającej się pauperyzacji społeczeństwa żydowskiego, którymi było uruchamianie kuchni, sierocińców, dostarczanie ubrań, opieka lekarska itd. Pomimo to edukacja zajmowała ważne miejsce w hierarchii wartości.

W tekście przedstawiono także podstawowe trendy w szkolnictwie, zależne od postaw ideologicznych instytucji, które je tworzyły. Ważne miejsce zajmowała kwestia motywacji dzieci, która była wysoka mimo warunków panujących w getcie. Po wielkiej akcji deportacyjnej w lecie 1942 r., podczas której wywieziono ogromną większość dzieci, działalność edukacyjna w getcie pozostawała bardzo ograniczona, a po zbrojnym oporze w styczniu 1943 r. praktycznie ustała.

Yuval Boker, *Ukrywanie Shylocka – Aktywność żydowska w celu zmiany wizerunku żydowskiego w Wielkiej Brytanii po 1945*, s. 165–208

Tekst ten prezentuje działalność w okresie Zagłady podjętą przez Biuro Deputowanych Brytyjskich Żydów w celu zmiany wizerunku Żydów w społeczeństwie brytyjskim. Wspólnota żydowska podjęła długofalowe działania zmierzające do zmiany dotychczasowego wizerunku Żydów, aby zminimalizować możliwość odrodzenia się antysemityzmu. Działania te były ukierunkowane na środki masowego przekazu, nauczanie Kościoła, literaturę, podręczniki szkolne i inne. Celem ich było nie tylko wykorzenienie negatywnego wizerunku, ale też stworzenie nowego, pozytywnego sposobu postrzegania Żydów. W czasie Zagłady pojawiły się nowe trudności, gdy należało zmierzyć się z żydowską słabością wobec nazistów, która niejako potwierdzała dotychczasowy sposób widzenia Żydów. Z drugiej strony, ukazywanie Zagłady miało służyć uczuleniu i rozbudzeniu świadomości losu żydowskiego w czasie wojny oraz relacji pomiędzy większością a mniejszością.

Klaus Peter Friedrich, *Współpraca i kolaboracja w Polsce 1939–1945*[1], s. 209–237

Zagadnienie kolaboracji w Polsce jest stosunkowo nowym tematem badawczym, w przeciwieństwie do historii ruchu oporu, który przez wiele dziesiątków lat dominował w polskiej historiografii i stworzył jednostronny obraz rzeczywistości wojennej. Pisanie o ruchu oporu było przedmiotem instrumentalnego traktowania zarówno w epoce komunistycznej, jak i postkomunistycznej. Klaus Peter Friedrich podjął temat, który dopiero w ostatnich kilku latach stał się przedmiotem badań i wydaje się, że będzie to temat coraz szerzej rozpatrywany. Ponieważ temat kolaboracji wymaga stworzenia pewnych podstaw metodologicznych, stąd artykuł Friedricha ma pod tym względem pionierskie znaczenie, ale może też stać się przedmiotem ostrej krytyki.

Autor przedstawia trzy zasadnicze pola kolaboracji. Pierwsze – to kolaboracja na poziomie lokalnej administracji przez etnicznych Polaków, bez których zbieranie kontyngentów i przekazywanie ich dalej byłoby niemożliwe. Drugie pole kolaboracji – to działalność Rady Głównej Opiekuńczej, pod przywództwem hr. Adama Ronikera. Wreszcie ostatnie – to kolaboracja prawicowych organizacji podziemnych i znacznej części społeczeństwa polskiego w propagandzie antyżydowskiej i prześladowaniu Żydów. Autor, nawiązując do sprawy Jedwabnego i podobnych, próbuje przedstawić podłoże tych konfliktów i ustalić motywy działania elementów kolaborujących z Niemcami.

Samuel Salzborn, *Niemiecki mit – poczucie, że stali się ofiarą: Przedstawianie i reprezentacja „Niemców jako ofiar" jako nowa kontrowersja dotycząca ucieczki i wygnania*, s. 239–263

Ożywiona dyskusja, której tematem był projekt budowy Centrum Wypędzonych w Niemczech, stała się przedmiotem zainteresowania obserwatorów i badaczy z innych krajów. Szczególnie intensywne poparcie budowy centrum udzielone przez wiele organizacji niemieckich, jak i zamiary budowy tego centrum w pobliżu Pomnika Holokaustu w Berlinie, dają powód do ponownego spojrzenia na stojące za tym motywy oraz określenie,w jakim stopniu takie umiejscowienie centrum może wpłynąć na postrzeganie przez samych Niemców ich własnej historii.

Autor twierdzi, że ukrytym celem budowy centrum jest przedstawienie Niemców jako ofiar wojny, relatywizując wcześniejszy okres narodowego socjalizmu i drugiej wojny światowej. Ukazywanie Niemców jako ofiar ma jednak na celu nie poznawanie historii tego okresu, ale raczej tworzenie nowej tożsamości zbiorowej. Autor dostrzega w popularności zagadnienia wypędzonych w nowych realiach politycznych Niemiec po 1989 r. element próby „usuwania nazistowskiej przeszłości" i dążenie do normalności. Ponieważ wiedza o narodowym socjalizmie jest coraz mniejsza, przedstawiane w tekście działania są częścią procesu oderwania realiów i wydarzeń historycznych od ich socjopolitycznego kontekstu i zastąpienia ich nowym moralizatorskim spojrzeniem na przeszłość.

---

[1] Klaus Peter Friedrich, *Collaboration in* [a] *"Land without* [a] *Quisling": Patterns of Cooperation in Poland and the Soviet Union during World War II*, "Slavic Review" 2005, nr 4, s. 711–146.

III. "Dapim: Studies on the Shoah" 2008, vol. 22

Dariusz Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich*, s. 11–167

Tekst ten jest tłumaczeniem z polskiego studium opublikowanego w książce *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i Materiały*, Warszawa 2005, s. 15–207.

Andrzej Żbikowski, *Antysemityzm, szmalcownictwo, współpraca z Niemcami a stosunki polsko-żydowskie pod okupacją niemiecką*, s. 169–238

Tekst ten jest tłumaczeniem z polskiego studium opublikowanego w książce *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i Materiały*, Warszawa 2005, s. 429–535.

Iakov Falkov, *„Żydzi jako naród są zgładzeni, tak jak wszędzie" – Mord Żydów w ZSRR w świetle raportów wywiadu dostarczonych przez partyzantów radzieckich*, s. 239–264

W omawianym artykule autor starał się odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu władze ZSRR posiadały informacje na temat eksterminacji Żydów na terenach okupowanych przez Niemców. Jest to problem podstawowy, prowadzący do stwierdzenia, czy ówczesne działania i polityka władz ZSRR była oparta na solidnych informacjach na temat losu Żydów, czy też informacje na ten temat były fragmentaryczne i bardzo ogólnikowe. W tym celu autor zbadał raporty wywiadu, zebrane przez różne oddziały partyzanckie i przesłane do władz centralnych. Przeprowadzono analizę bogatego materiału z wielu archiwów radzieckich oraz zbadano przepływ informacji przez poszczególne szczeble władzy. Rezultatem tego jest stwierdzenie, że informacje wywiadu partyzanckiego zawierały szczegółowe dane na temat eksterminacji Żydów na większości obszarów, gdzie takie oddziały prowadziły działalność. Niekiedy informacje te były przesyłane natychmiast, w innych przypadkach w czasie bardzo bliskim opisywanych wydarzeń. Doniesienia te docierały do najwyższych władz ZSRR. Najistotniejsze wydaje się stwierdzenie w tych raportach, że eksterminacja Żydów nosiła znamiona masowego wyniszczania narodu żydowskiego. Autor dochodzi do wniosku, że najwyższe władze ZSRR doskonale wiedziały o masowym wyniszczaniu Żydów, z informacji dostarczanych z niewielkim opóźnieniem w stosunku do omawianych wydarzeń. Dlatego też działania władz ZSRR dotyczące propagandy oraz informowania społeczeństwa o zagładzie Żydów nie były wynikiem braku wiedzy na ten temat, lecz świadomych decyzji.

Michal Shaul, *Ortodoksyjni ocaleni z Zagłady konfrontują swoje ocalenie: Badanie wstępów do dzieł rabinicznych*, s. 265–297

W artykule dokonano przeglądu i analizy wstępów do dzieł rabinicznych, napisanych przez ocalonych z Zagłady, w których są przedstawione osobiste wspomnienia i refleksje na temat przeżyć w omawianym okresie. Mimo że nie są to sa-

modzielne prace na temat Zagłady, lecz fragmenty prac dotyczących zasadniczo zupełnie innych zagadnień, związek pomiędzy nimi może być bliższy niż to pozornie mogłoby się wydawać. W tych tekstach rozważających problemy dotyczące prawa żydowskiego czy rozważań na tematy biblijne i filozoficzne, autorzy zawarli swoje myśli dotyczące zasadniczych pytań dotyczących okresu Zagłady. Aby zrozumieć ten sposób pisania, należy wziąć pod uwagę to, że wśród ortodoksyjnych Żydów nie istniała w owym czasie literatura dotycząca Zagłady, lecz wspomnienia na ten temat były częścią literatury rabinicznej.

Liat Steir-Livny, *„Jak glina w ręku garncarza": Pamięć, przestrzeń i obraz w prasie syjonistycznej w Ziemi Izraela i Stanach Zjednoczonych*, s. 299–330

Autorka postanowiła prześledzić sposób przedstawiania Holokaustu europejskich Żydów oraz sytuacji w obozach dla uchodźców w prasie syjonistycznej w Eretz Israel (Ziemia Izraela) i w Stanach Zjednoczonych w latach 1945–1948. Dokonała przeglądu artykułów w tygodnikach i miesięcznikach głównych organizacji w Ziemi Izraela (Żydowskiego Funduszu Narodowego, Keren Hayesod, Ogólnej Federacja Pracy) i syjonistycznych organizacji amerykańskich, takich jak: Hadassah, Joint, Amerykanie dla Hagany. Wszystkie te organizacje starały się ukazać sytuację Żydów w okresie powojennym i wzywały do rozwiązania sytuacji uchodźców, przebywających w obozach w Niemczech, którzy z powodów ograniczeń emigracyjnych oraz polityki brytyjskiej w Palestynie nie mieli dokąd emigrować i pozostawali nadal w obozach. Jednakże analiza wykazuje, że różnice kulturowe pomiędzy Ziemią Izraela a Stanami Zjednoczonymi prowadziły do różnego sposobu przedstawiania omawianych problemów.

IV. "Yad Vashem Studies 2007", vol. 35 (2)

Christopher Browning, *Raul Hilberg*, s. 7–20

W krótkim szkicu poświęconym zmarłemu w 2007 r. Raulowi Hilbergowi, jednemu z najwybitniejszych badaczy Holokaustu, inny wybitny badacz w tej dziedzinie, Christopher Browning, opisał jego życiorys i karierę naukową. Hilberg urodzony w Wiedniu w 1926 r. emigrował do Stanów Zjednoczonych poprzez Kubę w 1939 r. Będąc jednocześnie uchodźcą przed nazizmem, Hilberg pod koniec wojny był żołnierzem amerykańskim walczącym przeciw Niemcom, a po jej zakończeniu stał się badaczem archiwów w Aleksandrii, i wreszcie profesorem uniwersytu w Vermont. Dzięki swojej podstawowej pracy „Zagłada europejskich Żydów" stał się jednym z najważniejszych badaczy Holokaustu.

Raul Hilberg, *Rozwój badań nad Holokaustem: Osobiste spojrzenie*, s. 21–33

W 2004 r. Raul Hilberg uczestniczył w konferencji zorganizowanej przez Yad Vashem, gdzie wygłosił referat, którego tekst został zamieszczony w "Yad Vashem Studies". Hilberg przedstawił w nim swoją wizję rozwoju badań nad Holokaustem, dzieląc ten rozwój na trzy podstawowe etapy. Pierwszy z nich to wczesny okres

badań i pisania o Holokauście, który według autora trwał od końca wojny do lat sześćdziesiątych. Był to okres poznawania materiału archiwalnego, tworzenia podstawowych pojęć oraz publikacji, które w żaden sposób nie były w stanie objąć tak wielkiej ilości materiału i mogły opisywać jedynie wybrane problemy.

Dopiero w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, według autora, nastąpił okres zorganizowanych badań, kiedy to usystematyzowano i poznano materiał archiwalny nie tylko w poszczególnych krajach, ale i w archiwach zagranicznych. W tym okresie zostały podjęte dyskusje i badania na zasadnicze tematy. W trzecim okresie, nazywanym przez autora „dojrzałym, uznającym złożoność Holokaustu" podjęto badania szczegółowe, dotyczące nie tylko określonych terenów, organizacji, ale i szczegółowych zagadnień, które w przyszłości będą prowadzić do możliwie kompletnego obrazu Holokaustu.

Yehuda Bauer, *Nowogródek – Historia miasteczka*, s. 35–70

Artykuł dotyczący Nowogródka jest kolejnym tekstem monograficznym Bauera opisującym wydarzenia okresu międzywojennego oraz Zagładę w miastach i miasteczkach Europy Wschodniej. Autor – podobnie jak w poprzednich tekstach tego typu na temat Buczacza, Krzemieńca i Baranowicz – przedstawił w skrócie obraz żydowskiej społeczności i jej instytucji w okresie poprzedzającym wojnę. W następnej części pokazany jest okres lat 1939–1941, kiedy to Nowogródek był w rękach radzieckich. Po nim następuje okres władzy niemieckiej. Autor opisał dalej okres akcji likwidacyjnych i ucieczki do lasu. Na kilku stronicach podjęty został w sposób ogólnikowy temat oddziału braci Bielskich i przypadki ratowania Żydów oraz ostatnie dni okupacji niemieckiej. Wiele uwagi autora zajmuje kwestia oporu (*Amidah*) i porównia z innymi miasteczkami. Pod tym pojęciem autor rozumie opór nie w sensie zbrojnym, lecz opór poprzez działalność edukacyjną, kulturalną, religijną, pracę społeczną, podziemną działalność polityczną, czyli te wszystkie działania, które miały istotny wpływ na morale i przetrwanie nie tylko w sensie fizycznym, ale przede wszystkim ze względu na zachowanie żydowskiej tożsamości.

Judit Pihurik, *Węgierscy żołnierze na froncie wschodnim a Żydzi*, 1941–1943, s. 71–102

W artykule autorka przedstwiła problem stosunków żołnierzy węgierskich do Żydów na podstawie analizy dzienników. Praca ta jest rozszerzonym i uzupełnionym fragmentem dysertacji pod tytułem *Dzienniki i wspomnienia z frontu wschodniego, 1942*. Armia węgierska przyłączyła się do wojny z ZSRR w dniu 27 czerwca 1941 r. do 1943 r. siły węgierskie wzrosły do ponad 200 tys. żołnierzy. Udział w wojnie był stosunkowo łatwo zaakceptowany ze względu na antykomunistyczne nastawienie większości społeczeństwa. W chwili gdy armia węgierska wkroczyła na okupowane tereny, żołnierze zetknęli się z masowymi mordami Żydów. Ponadto poczynając od lipca 1941 r. w okolice Kamieńca Podolskiego deportowano Żydów, którzy nie byli obywatelami Węgier, oraz tych, którzy zamieszkiwali tereny anektowane po 1939 r. Ponadto od 1941 do 1942 r. około 45 tys. przymusowych robotników cywilnych

wysłano na front wschodni w celu wykonywania prac pomocniczych przy armii. Wielu z nich było Żydami. Autorka ukazała szeroki wachlarz postaw żołnierzy węgierskich w stosunku do Żydów. W większości na ich postawy silnie wpływała propaganda antysemicka. Po wojnie niektórzy autorzy w nowej wersji swoich wspomnień starali się zmniejszyć akcenty antysemickie. Prześledzenie nastawienia wobec Żydów może też służyć jako kryterium weryfikacji radykalizacji zachowań żołnierzy węgierskich na froncie wschodnim.

Nati Cantorovich, *Radzieckie reakcje na proces Eichmanna: wstępne badania, 1960–1965*, s. 103–141

Analiza radzieckich reakcji na proces Eichmanna jest dla autora okazją do zbadania stosunku do Zagłady oraz do Izraela, gdyż proces ten był okazją do dużej ilości publikacji w prasie na tematy, które od czasów wojny nie były w ZSRR poruszane. W eseju przedstawiono podłoże, kiedy to z jednej strony po zakończeniu epoki stalinizmu poczęto w innym świetle pisać o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Historia radziecka nadal wykluczała przedstawianie Żydów jako narodowości prześladowanej przez nazistów w sposób szczególny, jako rasy która podlegała całkowitej eksterminacji. Jednak w tych latach, a dokładnie 19 września 1961 r., opublikowano poemat Jewtuszenki o Babim Jarze, który spowodował łańcuch reakcji na ten temat i był okazją do spojrzenia na los Żydów pod innym kątem. Z drugiej zaś strony proces Eichmanna przypadł na okresie, kiedy następowało pogorszenie stosunków dyplomatycznych pomiędzy ZSRR a Izraelem. Podpisanie porozumień pomiędzy Adenauerem a Ben Gurionem zostało odebrane jako przejście Izraela na wrogie imperialistyczne pozycje. Od początku lat sześćdziesiątych polityka ZSRR przybierała coraz bardziej proarabski chrakter. Stąd też zaczęły się pojawiać wrogie elementy propagandowe porównujące syjonizm z nazizmem, a swastyka coraz częściej zajmowała w karykaturach miejsce obok gwiazdy Dawida. Proces Eichmanna był też oceniany jako próba oczyszczenia Niemiec Zachodnich, które w pojęciu Sowietów były kontynuacją hitlerowskich Niemiec. W czasie trwania procesu nastąpiły liczne ataki na różnych polityków niemieckich, którym wypominano nazistowską przeszłość. Miało to na celu udowodnienie, że ludzie odpowiedzialni za nazizm nadal kształtują politykę Niemiec Zachodnich. Postawa ZSRR w stosunku do procesu Eichmanna może być analizowana na dwóch różnych poziomach: wewnętrznym i międzynarodowym. Na poziomie międzynarodowym prezentowano proces jako wybielanie Niemiec Zachodnich. Na poziomie wewnętrznym – proces odebrano jako próbę odebrania ZSSR hegemoni w cierpieniach jego obywateli, ale też umniejszenia roli Armii Czerwonej jako głównego zwycięzcy nad nazizmem.

Michal Shaul, *Relacje ultraortodksyjnych Żydów ocalonych z Zagłady – Pomiędzy „pamięcią powszechną" a „pamięcią prywatną"*, s. 143–185

Do niedawna była opisywana tylko powszechna pamięć ultraortodoksyjnych ocalonych. Zazwyczaj skoncentrowana na problemach teologicznych i moralnych, takich jak „Kiddush Hashem", czyli poświęcanie życia za wiarę, zagadnienia doty-

czące przywódców religijnych i akcje ich ratowania, znaczenie Zagłady dla historii żydowskiej, problemy konfliktów z syjonizmem podczas Zagłady i inne. Jednak w ostatnich latach zwrócono uwagę na znikomą ilość relacji ultraortodksyjnych ocalonych, mimo że znaczna część przedwojennej społeczności żydowskiej była ortodoksyjna. W latach dziewięćdziesiątych podjęto kilka projektów mających na celu dotarcie do społeczności ultraortodksyjnej w celu zebrania relacji w formie audio czy wideo. Efektem tych dociekań było kilkaset relacji, które wykorzystano w omawianym tekście. Autorka przedstawiła w nim podstawowe tematy i wzorce narracji w przypadku ultraortodksyjnych ocalonych.

Lilach Marom, *„O winie i odkupieniu": Akcja Pojednania i Służby dla Pokoju i jej działalność w Izraelu*, s. 187–220

Akcja Pojednania i Służby dla Pokoju powstała w 1958 r. Od tego czasu jej działalność bardzo się rozwinęła i obecnie rozciąga się na różne kraje. W ramach tej organizacji działa kilkuset wolontariuszy. Działalność w Izraelu od samego początku napotykała wiele trudności, związanych z trudną przeszłością. Pierwsza grupa wolontariuszy przybyła do Izraela w 1961 r., w okresie trwania procesu Eichmanna. Przyjęcie młodych Niemców, niezależnie od ich intencji, w wielu sytuacjach nie było przychylne, czasem wręcz wrogie. Nie wszystkie organizacje izraelskie były zainteresowane współpracą z tą organizacją. Początkowa działalność organizacji koncentrowała się w kibucach i dopiero w późniejszym czasie przeniosła się na inne sfery, na przykład pracę w szpitalach. W latach siedemdziesiątych wolontariusze krytycznie odnosili się do polityki Izraela na terenach okupowanych, jednak i wśród nich znalazły się ofiary terroru palestyńskiego, kiedy to 28 kwietnia 1978 r dwóch wolontariuszy zginęło. W latach osiemdziesiątych nastąpił okres stabilizacji. W tym czasie w Izraelu przebywała największa grupa wolontariuszy spośród wszystkich krajów, w których ta organizacja prowadziła działalność. W artykule opisano też losy kilku wolontariuszy, na których praca w ramach organizacji wywarła daleko idący wpływ, a ich dalsza działalność stała się kontynuacją pracy w dziedzinie pomocy socjalnej, upamiętniania Zagłady czy zaangażowaniem w problemy regionu.

PRZEGLĄD KSIĄŻEK

Sanford Gutman, *The Commissariat Général Aux Questions Juives and the "Final Solution" in France* – przegląd książek: Laurent Joly, *Vichy Dans La „Solution Finale": Histoire du Commissariat Général Aux Questions Juives* oraz ksiazki Carmen Callil, *Bad Faith: A Forgotten History of Family, Fatherlond and Vichy France,* s. 221–243.

Samuel Kassow, *The Case of Lodz: New Research on the Last Ghetto* – przegląd książek: Michal Unger, *Lodz: The Last Ghetto in Poland* oraz książki Andrea Löw, *Juden im Getto Litzmatmstadt: Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten* oraz

książki Andrzej Strzelecki, *The Deportation of Jews from the Lódź Ghetto to KL Auschwitz and their Extermination*, s. 245–266.

Omer Bartov, *Much Forgotten, Little Learned* – przegląd książek: Jan Tomasz Gross, *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation* oraz książki Joanna Beata Michlic, *Poland's Threatening the Others: Image of the Jew from 1880 to the Present*, s. 267–287.